

УДК 37.034

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/27.204002>**Марина РИЖЕНКО,***orcid.org/0000-0002-0961-335**кандидат педагогічних наук,**старший викладач кафедри іноземних мов**Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова**(Харків, Україна) marina.ryzhenko.89@ukr.net***Костянтин МІЩЕНКО,***orcid.org/0000-0003-0872-9966**старший викладач кафедри іноземних мов**Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова**(Харків, Україна) kostyamischenko@yahoo.com*

РОЗВИТОК ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ У КОЛЕКТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У публікації визначено суть поняття «лідерський потенціал студентів» як системну єдність їхніх природних та набутих характеристик, що проявляються в груповій діяльності. Розкрито можливості розвитку лідерського потенціалу студентів у колективній діяльності, груповій роботі та взаємодії з викладачами. У статті доведено, що в умовах сучасних інтенсивних трансформацій усіх сфер життєдіяльності українського суспільства надзвичайно актуальною проблемою є формування лідерської позиції студентів класичних університетів, які є нині провідними науковими, освітніми та культурними осередками та відіграють чільну роль у підготовці кваліфікованих фахівців для різних галузей. Актуальність визначеної проблематики посилюється необхідністю усунення таких виявлених суперечностей: між потребою суспільства у формуванні майбутніх фахівців як лідерів нової генерації та фактичним незадовільним станом виявлення ними лідерства в спільній діяльності; між значними потенційними можливостями формування лідерської позиції у студентській молоді в класичних університетах та недостатнім рівнем реалізації цих можливостей у реальній виховній практиці; між потребою викладачів у науково-методичному забезпеченні формування лідерської позиції студентів в освітньому середовищі університету й слабким опрацюванням цього питання в освітньому середовищі університету і в педагогічній теорії та практиці. Установлено, що носій лідерської позиції виконує такі важливі функції: ціннісно-смыслову, мотиваційно-спонукальну; аналітико-прогностичну; організаційно-координаційну; інструментальну афективно-надихаючу, контрольну-регулятивну. Під час проведення дослідження визначено, що лідерська позиція студента включає такі структурні компоненти, як: мотиваційно-ціннісний, емоційно-вольовий, інтелектуально-когнітивний, діяльнісно-поведінковий. У межах дослідження теоретично обґрунтовано педагогічні умови формування лідерської позиції студентів в освітньому середовищі класичного університету та зроблено висновки, що розвиток лідерських якостей є важливим компонентом розвитку не лише окремої людини, а й суспільства загалом.

Ключові слова: розвиток, лідерський потенціал, колективна діяльність, взаємодія.

Marina RYZHENKO,*orcid.org/0000-0002-0961-335**Candidate of Pedagogical Sciences,**Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages**O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv**(Kharkiv, Ukraine) marina.ryzhenko.89@ukr.net***Kostyantyn MISCHENKO,***Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages**O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv**(Kharkiv, Ukraine) kostyamischenko@yahoo.com*

THE DEVELOPMENT OF LEADERSHIP POTENTIAL OF STUDENTS IN COLLECTIVE WORK

The publication defines the concept of students' leadership potential as a systematic unity of their natural and acquired characteristics, which are manifested in group activities. Possibilities of development of students' leadership potential in collective activity are revealed. The publication defines the concept of students' leadership potential as a systematic unity

of their natural and acquired characteristics, which are manifested in group activities. Possibilities of development of students' leadership potential in collective activity, group work and interaction with teachers are revealed. In the article it is proved that in the context of modern intensive transformations of all spheres of life of Ukrainian society, the formation of leadership position of students of classical universities, which are today leading scientific, educational and cultural centers and play a leading role in the preparation of qualified specialists for various professional fields, is an extremely urgent problem. The urgency of the identified issues is compounded by the need to eliminate the following contradictions: between the need for society to form future specialists as leaders of the new generation and the actual unsatisfactory state of their leadership in joint activities; between the considerable potential of forming a leadership position in student youth in classical universities and the lack of realization of these opportunities in real educational practice; between the need for teachers to provide scientific and methodological support for the formation of students' leadership position in the university's educational environment and the poor processing of this issue to the university's luminous environment and the poor processing of this issue in pedagogical theory and practice. It is established that the leader of the leadership position performs the following important functions: value-meaning, motivation-motivation; analytical and forecasting; organizational coordination; instrumental affective-inspirational, control-regulatory. During the research it is determined that the student's leadership position includes the following structural components: motivational-value, emotional-volitional component, intellectual-cognitive, activity-behavioral. The study theoretically substantiates the pedagogical conditions of forming the leadership position of students in the educational environment of a classical university, and concludes that the development of leadership qualities is an important component of the development not only of the individual, but also of society in general.

Key words: development, leadership potential, collective activity, interaction.

Постановка проблеми та її актуальність.

У сучасних умовах інтеграції України в європейський освітній простір процес реформування вищої професійної освіти спрямовано на адаптацію освітнього процесу до запитів та потреб особистості; активне освоєння майбутнім фахівцем досвіду професійної діяльності; забезпечення можливостей його саморозвитку. Також в умовах сучасних інтенсивних трансформацій українського суспільства надзвичайно актуальною проблемою є формування лідерської позиції студентів закладів вищої освіти, що дасть змогу забезпечити підготовку кваліфікованих фахівців, здатних активно працювати заради розквіту рідної країни, успішно виконувати поставлені перед ними професійні завдання на основі розбудови активної взаємодії з іншими працівниками. Особистісно орієнтований характер освітнього процесу свідчить про визнання унікальності кожної особистості, розвиток її потенційних можливостей, індивідуальних якостей та лідерського потенціалу. Ці завдання стимулюють пошук нових підходів до організації освітнього процесу.

Метою статті є доведення необхідності педагогічної підтримки з боку викладачів та інноваційних методів навчання щодо формування лідерського потенціалу студентів.

Аналіз досліджень. Вивченням феномена лідерства, дослідженням його природи і умов формування займалася велика кількість зарубіжних учених-психологів, соціологів, філософів, педагогів тощо. Результатами цих досліджень стали теорії лідерства, найбільш відомими з яких є теорія рис лідера Е. Богардуса, К. Бірда, В. Бінхама, теорія ситуаційного лідерства Г. Персона,

М. Белбіна, П. Друкера, системна теорія лідерства Ф. Фідлера тощо.

Вища школа має створити оптимальні умови для підготовки конкурентоспроможного, ініціативного, відповідального, компетентного фахівця – лідера з активною життєвою позицією, фахівця, здатного приймати управлінські рішення у будь-яких сферах діяльності та брати на себе відповідальність не лише за себе, але й за всю групу, яка слідує за ним. Реалізація цього завдання можлива на основі впровадження інноваційних підходів, методів навчання, педагогічної підтримки з боку викладачів та кураторів, які створюють умови для моделювання майбутньої професійної діяльності, відтворюють ситуації комунікативної взаємодії, у ході чого здійснюється формування і розвиток професійно важливих і особистісних якостей, а конкретно лідерського потенціалу.

Важливість розвитку лідерського потенціалу студентів не викликає сумніву, адже нині сформованість лідерських якостей у кожної людини є необхідною передумовою для можливості її особистісної самореалізації. У контексті дослідження поняття «лідерський потенціал» трактується як: системна єдність природних і набутих характеристик молоді людини, що зумовлені цим віковим періодом та проявляються в її спроможності здійснювати вплив на оточуючих людей у процесі групової взаємодії. Під педагогічною підтримкою розвитку лідерського потенціалу у колективній діяльності мається на увазі систематична, цілеспрямована діяльність педагогів, які забезпечують успішність цього процесу шляхом надання індивідуальної допомоги кожному суб'єкту виховної взаємодії у формуванні та прояві його лідерських здібностей і потенцій.

Виклад основного матеріалу. Нині суспільні зміни зумовили зростання інтересу до питання формування лідерських якостей студентів в умовах вищого навчального закладу. Вітчизняні психологи та педагоги зробили великий внесок у розширення та конкретизацію понять «лідер», «лідерство», «лідерський потенціал», «лідерська креативність», «лідерські якості». Аналіз наукових джерел показав, що є велика кількість різних визначень понять «лідер», «лідерство», «лідерські якості», що використовуються в сучасній вітчизняній психолого-педагогічній науці. Так, В. Зацепін визначає лідера як людину, яка свідомо й активно веде інших до досягнення певної мети. За визначенням Н. Жеребової, лідер є представником малої групи, який висувається в результаті взаємодії її членів або організує навколо себе групу у разі відповідності його норм і ціннісних орієнтацій груповим, організує та керує цією групою задля досягнення групових цілей. Л. Уманський вказує, що лідером може стати (але не обов'язково стане) людина, що від народження має певні задатки. Для цього вона має опанувати певні культурні цінності і перебувати на певному інформаційному рівні, вміти реалізувати наявні в неї можливості. У науковій літературі за стилем керівництва виокремлено такі класифікації типів лідерів: 1) авторитарний (жорсткий спосіб управління, недопущення ініціативи), демократичний (передбачає колегіальність прийняття рішень, урахування думок та побажань членів групи), ліберальний (стиль потурання, члени групи приймають рішення практично самостійно, придатний для колективу односторонців, кожний з яких добре знає «свій маневр»), компромісний (домагається своєї мети, поступаючись людям з різноманітними інтересами); 2) діловий (передбачає роботу за розрахованими, впорядкованими й оптимальними схемами) та авральний (керує за принципом «швидко робіть, розберемося потім»).

Серед компонентів лідерських якостей В. Ягоднікова виокремлює:

1) мотиваційний (упевненість у собі, потреба в досягненні, прагнення до самоствердження та самореалізації);

2) емоційно-вольовий (урівноваженість, позитивне самопочуття, наявність вольових якостей);

3) особистісний (вплив на інших, оригінальне, творче мислення, комунікативні та організаторські здібності);

4) діловий (уміння приймати правильне рішення в непередбачених ситуаціях, готовність брати на себе відповідальність, знання, уміння та навички організаторської роботи).

Лідерські якості умовно поділяються на три групи, а саме:

1) загальні управлінські (професійна компетентність, практичне мислення, комунікативність, організаційні здібності, працелюбність, сила волі, здоровий спосіб життя, стресостійкість, колективізм);

2) власне лідерські (харизматичність, творчість, ініціативність, емпатія, моральність);

3) специфічні – характерні для певної галузі.

Саме студентський вік є сензитивним для формування лідерських якостей через свої психічні особливості, оскільки в юнацькому віці починається процес життєвого і професійного самовизначення людини, з'являється потреба в суспільно корисній діяльності, формуються переконання, почуття обов'язку і відповідальності, досягають певного рівня розвитку такі вольові якості, як самостійність, ініціативність, наполегливість та ін.

Л. Казанцева, Є. Жигарева у своєму дослідженні визначають лідерські якості студентів як динамічне професійно особистісне утворення, яке сформоване в процесі професійної підготовки у вищому навчальному закладі та включає такі компетенції:

– індивідуально-лідерську як здатність реалізувати природні задатки лідера, вміння презентувати себе і мобілізувати свій індивідуальний потенціал;

– управлінсько-лідерську як здатність впливати на інших людей, вміння ставити цілі і визначати шляхи їх досягнення у сфері внутрішньогрупових, емоційних відносин;

– комунікативно-прогностичну як здатність будувати продуктивні ділові та емоційні взаємини, реалізувати власний лідерський потенціал і потенціал інших.

Аналіз лідерських якостей студентів, їх компонентів, потреба у формуванні компетентних, конкурентоспроможних фахівців зумовлює пошук відповідних інноваційних методів навчання, які сприятимуть розвитку професійно важливих якостей особистості, у тому числі й лідерських.

Як указується в науковій літературі, студентство – це соціально демографічна група, яка відрізняється від інших груп насамперед тим, що вона об'єднує в собі молодих людей, котрі навчаються у вищому навчальному закладі, де здобувають вищу освіту й опановують обрану професію. Навчання у виші як найважливіший етап у розвитку людини характеризується своєрідними умовами її життя, побуту, праці, навчання, спілкування, особливою суспільною поведінкою і психологією, а це накладає значний відбиток і на саму особистість, і на стиль її життєдіяльності.

Як правило, вік молодих людей, які навчаються у вищій школі, відповідає етапу пізнього юнацтва. Учені також констатують, що в студентському віці відбуваються суттєві зміни особистості в анатомо-фізіологічному, психічному та соціальному плані.

Ефективне формування лідерської позиції студентів забезпечується створенням певних науково обґрунтованих умов, а саме сукупністю зовнішніх та внутрішніх обставин (об'єктивних заходів) освітнього процесу, що сприяють організації та здійсненню педагогічної підтримки з урахуванням потреб, інтересів, можливостей особистості щодо ефективної професійної діяльності та забезпечують досягнення поставлених педагогічних цілей (О. Дерев'янку, М. Малькова та ін.). Можна дати визначення, що: педагогічна підтримка – це сукупність об'єктивних можливостей, змісту, педагогічних прийомів, методів, форм та матеріальних умов їх здійснення, що забезпечують успішне вирішення поставлених завдань (О. Бражнич, О. Момот, Н. Пархоменко, Р. Серьожникова, Л. Яковицька та ін.); особливості організації навчально-виховного процесу в закладі вищої освіти, що детермінують результати виховання, навчання й розвитку особистості студента, об'єктивно забезпечують можливість їх досягнення (О. Дурманенко, О. Костенко та ін.); обставини, які зумовлюють певний напрям розвитку педагогічного процесу; сукупність об'єктивних можливостей, змісту, форм, методів, прийомів, засобів педагогічної діяльності (Є. Хриков). Також є поняття «педагогічні умови», яке визначається як: сукупність обставин, педагогічних засобів, особливостей організації освітнього процесу, які забезпечують успішність формування лідерської позиції у студентів класичних університетів. Успішність реалізації цього процесу значною мірою зумовлюється тим, чи повною мірою використовуються в указаному напрямі педагогічні можливості створеного освітнього середовища. Слід також зазначити, що очікуваний результат у формуванні лідерської позиції майбутніх фахівців можливо досягти тільки в тому разі, коли зовнішній педагогічний вплив активізує внутрішню активність у визначеному напрямі. А це значить, що процес формування лідерської позиції студентів вимагає прояву інтенсивних зусиль у напрямі досягнення цієї мети як з боку викладачів, так і самих студентів, причому ці зусилля мають узгоджуватися між собою.

На підставі викладеного вище зроблено висновок про те, що першою педагогічною умовою формування цієї позиції у студентів класичного університету є використання інноваційно-рефлек-

сивного потенціалу створеного освітнього середовища. Слід також зазначити, що саме рефлексія спонукає людину до самовдосконалення шляхом організації самоосвіти й самовиховання. У цьому разі рефлексія зумовлює зміни як у діяльності, так і в структурі самої особистості, а як наслідок, у системі її ставлень до різних аспектів навколишнього середовища. Це зумовлює розвиток і самого середовища. А це значить, що процес взаємодії людини з навколишнім середовищем передбачає не тільки її пристосування до нього, але і здійснення активного впливу на його організацію.

Із урахуванням викладеного зауважимо, що в процесі формування лідерської позиції важливо створювати оптимальні умови для розкриття й подальшого розвитку особистісних задатків кожного студента, його успішної самореалізації в різних сферах життєдіяльності, забезпеченні цілеспрямованої активізації рефлексивних процесів особистості. А це вимагає найбільш повного використання в цьому аспекті інноваційно-рефлексивного потенціалу створеного освітнього середовища. Уточнимо, що з урахуванням точок зору різних учених (Г. Демидова, Н. Дубинко та ін.) визначено, що в дослідженні під цим потенціалом мається на увазі сукупність педагогічних засобів, можливостей зазначеного середовища щодо спонукання студентів до цілісного усвідомлення й переосмислення накопиченого досвіду прояву лідерської позиції під час взаємодії з різними людьми, пошуку та практичної реалізації на цій основі нових способів її подальшого розвитку.

Як стверджує Т. Гура, рефлексивний складник освітнього середовища створює сприятливі передумови для вільного, свідомого вибору особистістю персональних цінностей, індивідуальних форм, засобів самореалізації й саморозвитку, а це дає їй змогу визначити, вибудувати свій індивідуальний спосіб професійного буття, відпрацьовувати власні позиції стосовно різних його аспектів. Як вважає автор, ефективність дії цього складника на формування лідерської позиції студентів забезпечується дотриманням викладачами таких принципів, як: принцип унікальності, що вимагає кожен педагогічну ситуацію, кожен особистість, будь-які просторово-часові умови, будь-який педагогічний процес та структуру розглядати як неповторні, нерівні самим собі, а отже, як такі, що виходять за межі апріорного пояснення, розуміння, осмислення, визначення; принцип парадоксальності, відповідно до якого сприймається не тільки сутнісна характеристика буття загалом, але і спосіб індивідуального буття кожної людини в культурі.

Варто також зауважити, що процес формування у студентів позиції лідера вимагає поступового збільшення рівня їхньої самостійності, послідовного зменшення ступеня керівництва викладачами життєдіяльністю студентських колективів та надання їм усе більшої свободи у виборі власних рішень. Своєю чергою це передбачає внесення відповідних змін у співвідношення між педагогічним керівництвом та самоуправлінням діяльністю студентських груп.

Значна роль у цьому процесі належить саме викладачу, який перш за все є організатором освітнього процесу. Необхідність надихнути студента, залучити його до творчої діяльності, повести за собою у цікавий світ наукових досліджень є, на думку науковців, проявом лідерства, яке пов'язане насамперед з умінням гідно опанувати зміни та пристосовуватися до нових і часто складних ситуацій.

Упровадження методів, в основі яких лежить інтерактивна модель навчання, а саме методу проєктів, ігрового методу, тренінгу, впливає на розвиток умінь роботи в групі, колективну взаємодію, відповідальність за її результат, управління обговоренням, самостійність прийняття рішення, лідерські якості тощо. Так, набуває поширення метод колективної групової діяльності – метод проєктів, у процесі використання якого студенти самостійно здобувають знання, вміння та навички планування й виконання практичних професійних завдань. У цьому разі маємо на увазі групові, творчі, коротко- або довгострокові проєкти, участь у яких дає змогу студентам здобувати знання, застосовувати самостійно набутий досвід, проявляти індивідуальність, творчість, особистісні якості, забезпечує сприятливі умови для активізації відповідальності студентів, формування партнерських стосунків. За допомогою цього методу ефективно розвиваються уміння самостійно здобувати знання, аналізувати та синтезувати матеріал, критично мислити та висловлювати власну думку; творчо підходити до вирішення завдань, проявляти ініціативність і наполегливість, толерантність, уміння працювати в команді.

Для здійснення педагогічної підтримки розвитку лідерського потенціалу чималу роль відіграють студентські громадські об'єднання. Як визначає О. Павлова, основними перевагами цих об'єднань є те, що вони забезпечують:

- 1) організацію всіх провідних видів діяльності молоді;
- 2) активізацію активності та ініціативності молодих людей нетрадиційними засобами;

3) високий рівень управління, де кожен учасник має можливість проявити себе в якості лідера;

4) стимулювання кожного учасника до самоаналізу своїх індивідуальних та колективних дій, а також до аналізу наслідків певних вчинків.

Стиль управління в органах студентського самоврядування має особливе значення, враховуючи умови їх функціонування і завдання, які вони мають вирішувати. Прийшовши до органу студентського самоврядування і обравши для себе певний напрям роботи, у студента є можливість випробувати на собі так звану теорію емпіричного навчання, тобто у процесі виконання складних практичних завдань. Так, на практиці представники самоврядних організацій упроваджують у життя доволі серйозні проєкти: благодійні, культурно-масові, оздоровчі проєкти виховного характеру, загальнорозвивальні та ін. І саме під час проведення таких акцій кожен член ради самоврядування має можливість випробувати себе у ролі ефективного дієвого лідера та перевірити свої теоретичні знання на практиці. Тому людину, яка витримала ці випробування і впевнено довела розпочату справу до кінця, по праву можна назвати відповідальним лідером, тим, хто може розвиватися через емпіричне навчання.

Практика та життєвий досвід показують, що саме ті студенти, які брали активну участь у роботі органів студентського самоврядування, навчаючись у виші, набули якостей конкурентоспроможних фахівців на ринку праці, компетентності, відповідальності, вільно володіють знаннями у межах обраної галузі, орієнтовані в суміжних сферах діяльності, готові до постійного росту, соціальної та професійної мобільності. Таким чином, студентські об'єднання дають можливість реалізовувати інтереси, потреби, самовираження, самостійність, набувати нових суспільно корисних навичок, не передбачених лише аудиторним навчанням, і дають можливість кожному учаснику процесу стати лідером не лише організації, а і власного життя.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що сформованість лідерських якостей є необхідністю для повноцінної самореалізації та здійснення громадських завдань. Особливо перспективним періодом для формування лідерських якостей у житті людини є студентство, та у разі ефективною підтримки з боку викладачів та кураторів груп кожна людина має можливість розкрити власний лідерський потенціал у тій чи іншій сфері діяльності.

Таким чином, встановлено, що в сучасних умовах посилюється значущість лідерських якостей особистості; пріоритетними для студентів

виступають інноваційні методи, спрямовані на інтерактивну взаємодію, формування компетентності майбутнього фахівця як у професійному, так і в комунікативному аспектах; на самостійний пошук інформації, презентацію продуктів своєї діяльності; на формування лідерських якостей, аналітичного, критичного мислення, ініціативи й

творчості. Визначено, що найбільш доцільними для досягнення цих завдань є метод проєктів, рольова гра, тренінг, у ході використання яких створюються передумови розвитку лідерських якостей студентів. Також доведено, що педагоги, викладачі та куратори мають величезний вплив на розвиток лідерського потенціалу студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артикуца Н. В. Інноваційні методи викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. *Інноваційні технології у вищій юридичній освіті* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-метод. конф. (Київ, 2–8 травня 2005 р.) / відп. ред. Н. В. Артикуца. Київ : Стилос, 2005. С. 3–26.
2. Бистрова Ю. В. Інноваційні методи навчання у вищій школі України. *Право та інноваційне суспільство*. 2015. № 1. С. 27–33.
3. Голоवेशко Б. Р. Про деякі проблеми розвитку лідерських якостей у студентів вищих навчальних закладів. *Сборник научных работ НТУ «ХПИ» : Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. № 32. 2012. С. 89–96.
4. Жеребова Н. С. Лидерство в малых группах как объект социально-психологического исследования. *Руководство и лидерство: опыт социально-психологического исследования*. Ленинград : Лениздат, 1973. 194 с.
5. Зацепин В. И. К вопросу о структуре вертикального общения в коллективе. *Руководство и лидерство (опыт социально-психологического исследования)* : сб. науч. трудов; / под ред. Б. Д. Парыгина. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1973. С. 78–93.
6. Нечаева О. С. Принципи побудови освітнього середовища для інтелектуально обдарованих підлітків. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Житомир, 2012. Т. VI. Психологія обдарованості. Вип. 9. С. 337–345.
7. Петько Л. Педагогічна сутність у визначенні поняття «освітнє середовище». *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди* : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 34. С. 109–118.
8. Равчина Т. Організація взаємодії студента з освітнім середовищем у вищій школі. *Вісник Львівського університету. Сер. Педагогіка*. 2005. Вип. 19, Ч. 2. С. 3–16.
9. Ступак О. Ю. Студентське самоврядування як фактор формування основ управлінської культури студентської молоді. *Вісник Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка* : зб. наук. праць. Педагогічні науки. Луганськ, 2009. № 23. С. 285–292.

REFERENCES

1. Artikutsa, N. V. Innovatsiyni metodyky vykladannya dyscyplin u vyschiiy yurydychniy osviti [Innovative Methods of Teaching Disciplines in Higher Legal Education]: Coll. materials International scientific-method. conf. (Kyiv, May 2–8, 2005) / resp. ed. N. V. Artikuts. Kyiv: Stilos, 2005. P. 3–26.
2. Bistrova, Yu. V. Innovatsiyni metody navchannya u vyschiiy shkoli Ukainy [Innovative Teaching Methods in the Higher School of Ukraine]. *Law and Innovative Society*. 2015. No 1. P. 27–33.
3. Goloveshko, B. R. Pro deyaki problemy rozvytku liderskyh yakostey u studentiv vyschih navchalnyh zakladiv [On some problems of development of leadership qualities in students of higher education institutions]. *Collected papers of NTU “KhPI”: Problems and prospects of formation of national humanitarian and technical elite*. No 32. 2012. P. 89–96.
4. Zherebova, N. S. Liderstvo v malyh gruppah yak object socio-psychologichnogo doslidzheniya [Leadership in small groups as an object of socio-psychological research]. *Management and leadership: the experience of socio-psychological research*. Leningrad: Lenizdat, 1973. 194 s.
5. Zatsepin, V. I. K voprosu o structure verticalnogo obscheniya v komande [On the question of the structure of vertical communication in the team]. *Management and leadership (experience of social and psychological research): Coll. scientific works; ed. B. D. Parigina*. Leningrad: Izd-vo LSU, 1973. P. 78–93.
6. Nechaieva, O. S. Prynypy pobuduvannya osvityyogo seredovyscha dlya intelektualno obdarovanyh pidlitkiv [Principles of building educational environment for intellectually gifted adolescents. Actual problems of psychology: Coll. of scientific works of the Institute of Psychology]. G. S. Kostyuk APS of Ukraine. Zhytomyr, 2012. T. VI. Psychology of giftedness. No. 9. P. 337–345.
7. Petko, L. Pedagogichna sutnist u vyznachenni koncepcii “osvitne seredovysche” [Pedagogical essence in defining the concept of “educational environment”]. *Humanitarian Bulletin of the Pereiaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda: coll. of scientific works*. Pereiaslav-Khmelnytsky Ave., 2014. Vol. 34. P. 109–118.
8. Ravchina, T. Organizatsiya studentskoi vzaemodii z osvitynim seredovyschem u vyschiiy osviti [Organization of student interaction with the educational environment in higher education]. *Bulletin of the University of Lviv. Avg. Pedagogy*. 2005. Vol. 19, Part 2. Pp. 3–16.
9. Stupak, O. Yu. Studentske samovryaduvannya yak factor u formuvanni osnov upravlinskoï culture studentskoi molodi [Student self-government as a factor in forming the foundations of managerial culture of student youth]. *Bulletin of Lugan. nat. Taras Shevchenko University: Coll. of scientific works. Pedagogical Sciences*. Lugansk, 2009. No 23. P. 285–292.